

Vai trò của gia đình và dòng họ trong xây dựng nông thôn hiện nay

Đặng Thị Hoa

Viện Nghiên cứu Gia đình và Giới

Tóm tắt: Xây dựng và phát triển nông thôn là một trong những mục tiêu quan trọng trong phát triển đất nước thời kỳ công nghiệp hoá và hội nhập. Tuy nhiên quá trình thực hiện Chương trình xây dựng nông thôn mới còn gặp khá nhiều khó khăn, trong đó một số tiêu chí về văn hoá chưa đạt so với yêu cầu đặt ra. Bài viết phân tích và làm rõ vai trò của gia đình và dòng họ trong bảo tồn và phát huy các giá trị truyền thống trong xây dựng nông thôn mới như: vai trò tương trợ, giúp đỡ nhau trong sản xuất và đời sống, phát huy vốn xã hội; vai trò kết nối, hội tụ về tinh thần của các cá nhân trong gia đình, dòng họ, xây dựng mạng lưới gia đình, dòng họ; vai trò giáo dục lối sống, định hướng nghề nghiệp và phát triển kinh tế của hộ gia đình.

Từ khoá: Gia đình; Dòng họ; Nông thôn; Văn hoá truyền thống; Giá trị.

Gia đình, dòng họ là những thiết chế có vai trò hết sức quan trọng trong xã hội Việt Nam. Trong truyền thống, gia đình – làng – nước là 3 trụ cột chính trong xây dựng và phát triển đất nước, trong đó, gia đình được coi là thiết chế

quan trọng, hạt nhân lưu giữ và bảo tồn của các thành tố văn hoá truyền thống. Trong bối cảnh hội nhập và phát triển hiện nay, trước những biến đổi liên tục và mạnh mẽ của các giá trị cá nhân và xã hội, gia đình, dòng họ luôn có ý nghĩa đặc biệt trong việc bảo tồn các giá trị văn hoá truyền thống, đồng thời cũng là cái nôi nuôi dưỡng các giá trị mang đậm tính nhân văn sâu sắc.

Một trong những mục tiêu của Chương trình xây dựng nông thôn mới là *bảo tồn, phát huy bản sắc văn hoá truyền thống trong phát triển, làm cho văn hóa trở thành động lực thực sự trong quá trình thực hiện công nghiệp hóa, hiện đại hóa nông nghiệp, nông thôn*. Để đạt được mục tiêu đó, các giá trị văn hoá truyền thống cần phải thực sự được duy trì, thấm sâu và có sức sống trong mỗi gia đình, dòng họ ở nông thôn. Vai trò của gia đình, dòng họ phải được phát huy như thế nào trong việc bảo tồn, phát triển các giá trị văn hoá truyền thống trong bối cảnh hiện đại hoá, phát triển và hội nhập hiện nay. Bài viết này xin được bàn luận về một số vai trò của gia đình, dòng họ trong xây dựng và phát triển nông thôn hiện nay.⁽¹⁾

1. Vai trò tương trợ, giúp đỡ nhau trong sản xuất và đời sống

Về đặc điểm của người nông dân Việt Nam trong lịch sử, Pierre Gourou đã từng viết: “Người nông dân châu thổ Bắc Kỳ sống trong thiếu thốn nhưng họ đã tạo ra một nền văn minh phức tạp chung quanh cá nhân trong một mạng lưới các quan hệ gia đình và làng xóm. Sự giúp đỡ, tương trợ nhau trong thời vụ giúp cho tiểu chủ có số nhân công cao mà không phải thuê mướn.... Người nông dân cũng rất hay vay để chi vào sản xuất, các tổn thất về đời sống để giải quyết các nhu cầu cấp thiết” (Pierre Gourou, 2003, tr.330- 339).

Các nghiên cứu gần đây cũng chỉ ra rằng các hoạt động sản xuất, kinh doanh dựa vào mạng lưới gia đình, họ hàng đã mang lại những kết quả khả quan khi các hộ gia đình đã có chỗ dựa vững chắc về nguồn vốn tài chính với sự giúp đỡ của các thành viên trong gia đình và họ hàng. Theo kết quả khảo sát về gia đình nông thôn năm 2008, sự hỗ trợ của người thân, họ hàng đã mang lại những hiệu quả rất thiết thực đối với hộ gia đình và đây luôn là lựa chọn đầu tiên của mỗi hộ gia đình khi họ gặp khó khăn và cần sự giúp đỡ. Cũng theo nghiên cứu này, các gia đình trẻ mới kết hôn, sự hỗ trợ từ cha mẹ, những người thân trong gia đình, họ hàng luôn có vai trò hết sức quan trọng. Để bắt đầu cho cuộc sống và hoạt động sản xuất kinh doanh, hộ gia đình trẻ rất cần vốn, trong đó vốn tài chính có vị trí hết sức quan trọng. Trong khi hộ gia đình trẻ chưa tích lũy được về tài chính và cũng có

những hoạt động đầu tư phân nào mạo hiểm khi chưa có kinh nghiệm thì những hỗ trợ của người thân trong gia đình thực sự là chỗ dựa vững chắc cho họ (Trình Duy Luân, 2008).

Đối với vùng dân tộc thiểu số, mạng lưới giúp đỡ, hỗ trợ nhau trong đời sống sinh hoạt và sản xuất của các thành viên trong gia đình, dòng họ vẫn luôn được duy trì. Bên cạnh sự giúp đỡ về mặt tinh thần, sự hỗ trợ về vật chất như tiền vốn, công lao động, giống vật nuôi, cây trồng cũng góp phần quan trọng giúp cho các hộ gia đình, nhất là các hộ nghèo có thu nhập thấp được hỗ trợ trong mạng lưới an toàn của gia đình và dòng họ (Trần Văn Hà, Đặng Thị Hoa, 2009).

Trong truyền thống văn hoá gia đình Việt Nam, trách nhiệm tình thương yêu và sự đùm bọc, giúp đỡ lẫn nhau trong cuộc sống, lao động sản xuất là phổ biến và trở thành một giá trị xuyên suốt, là chuẩn mực sống cho mỗi thành viên trong gia đình. Giá trị “coi trọng, ưu tiên mối quan hệ họ hàng” đến hiện nay vẫn khẳng định được ưu thế. Trong mạng lưới này, quan hệ giữa các thành viên thuộc dòng họ nội của người làm trung tâm là nổi trội nhất, tiếp đến là dòng họ của bên vợ/bên chồng người làm trung tâm, rồi mới đến các quan hệ họ hàng khác (Mai Văn Hai, Ngô Thị Thanh Quý, 2012).

Có thể thấy, trong xây dựng nông thôn mới, các giá trị liên kết mạng lưới trong dòng họ, gia đình được coi là một loại vốn xã hội rất hữu hiệu giúp cho các hộ gia đình có thêm những cơ hội tham gia mạng lưới hoặc chuỗi hoạt động kinh tế mang lại lợi ích, hiệu quả sản xuất cao. Liên kết mạng lưới hỗ trợ sản xuất từ gia đình, dòng họ mang lại sự ổn định và tính an toàn với niềm tin vốn đã được khẳng định trong quan hệ họ hàng, anh em. Mối quan hệ gia đình, dòng họ này vẫn luôn được duy trì cho đến hiện nay trong các cộng đồng nông thôn, nó đã và đang trợ giúp hiệu quả, đặc lực cho các hộ gia đình về vốn, công lao động, ... và vượt qua được các rủi ro về kinh tế do mất mùa, thiên tai, bệnh tật....

2. Vai trò kết nối, hội tụ về tinh thần của các cá nhân trong gia đình, dòng họ

Trong lĩnh vực tinh thần, gia đình luôn là chỗ dựa vững chắc cho các thành viên. Theo quan niệm của người Việt, mỗi cá nhân luôn có một điểm để hướng về kể cả khi thành công hay thất bại, đó là gia đình. Các hoạt động nghi lễ của gia đình luôn gia cố niềm tin về sự cộng cảm của các cá nhân với

những tình cảm chân thành nhất. Đời sống tâm linh hướng về cội nguồn gia đình, tổ tiên dòng họ luôn giữ cho người Việt có được nét đặc trưng riêng trong đời sống tinh thần.

Trong tiềm thức của mỗi con người Việt Nam, niềm tin về sự linh thiêng của ngôi mộ tổ, nhà thờ họ luôn là tín ngưỡng được coi là linh thiêng nhất. Trong sinh hoạt hàng ngày hay mỗi khi có việc lớn trong gia đình, người Việt thường thắp hương khấn tổ tiên như là một nguồn động lực luôn hỗ trợ, giúp đỡ mỗi cá nhân trong quá trình làm việc và sinh sống mặc dù họ có ở tại quê hương hay ở bất kỳ nơi nào. Bên cạnh đó, mối quan hệ cộng đồng, đặc biệt là quan hệ họ hàng được đề cao như “giọt máu đào hơn ao nước lã” hay “xây cha còn chú, xây mẹ bú dãi”... là những hình thức đoàn kết, tương thân tương ái giúp đỡ nhau rất hiệu quả và là chỗ dựa vững chắc cho mỗi thành viên trong gia đình, dòng họ. Ý thức về dòng họ, tổ tiên đã trở nên sâu sắc khiến cho mỗi con người, nhất là khi đã trưởng thành đều hướng về quê hương, về họ hàng dòng tộc. Tâm điểm cho sự hội tụ của dòng họ là những ngày giỗ họ, ngày tết được thực hiện với những nghi lễ thiêng liêng và gần gũi, thu hút được đông đảo con cháu trong dòng họ tề tựu tại quê hương.

Theo hình thức cư trú ở các vùng nông thôn, nhất là ở vùng đồng bằng Bắc Bộ và Bắc Trung Bộ, các gia đình, dòng họ thường sống tụ cư trong một thôn, một làng hay một xã mà ở đó khuôn viên dòng họ được định hình khá rõ nét với các điểm cư trú của từng nhánh của các chi họ và của dòng họ mà tâm điểm là nơi có nhà thờ họ. Trong mỗi điểm cư trú đó, các dòng họ thường có mối liên hệ khá chặt chẽ với nhau trong các hoạt động sinh hoạt đời sống thường ngày và các hoạt động tinh thần như giỗ/ họp họ, mừng thọ, tang ma, cưới hỏi, tảo mộ... Các hoạt động đó dường như là sợi dây thắt chặt thêm các mối quan hệ thân thiết mang tính dòng máu giữa các cá nhân, thành viên có mối quan hệ cùng dòng dõi, nguồn gốc trong cộng đồng. Đây cũng là dịp để con cháu trong họ cùng nhau kết nối lại mạng lưới hỗ trợ trong dòng họ với những hoạt động rất có ý nghĩa như khuyến học, góp công, góp sức làm đường, xây dựng nông thôn, hỗ trợ nhau trong sản xuất,... Những hoạt động hỗ trợ này đã trở nên khá hiệu quả trong việc vận động người dân tham gia các hoạt động xã hội hoá xây dựng nông thôn như làm đường giao thông, xây dựng nhà văn hoá, thư viện làng,...

Trong các gia đình người Việt, hầu như nhà nào cũng có bàn thờ tổ tiên thờ cúng cha mẹ và những người thân đã mất. Mỗi họ và các chi họ lại có từ

đường hay nhà thờ riêng để thờ tổ tiên chung của họ. Tổ tiên luôn được coi là chỗ dựa vững chắc về tinh thần cho các thành viên trong gia đình và dòng họ mỗi khi gặp khó khăn và trở ngại trong cuộc sống và họ luôn tin có tổ tiên bên cạnh phù hộ, giúp đỡ để vượt qua. Niềm tin này luôn có những ảnh hưởng nhất định đến hành vi của các thế hệ con cháu mà từ đó, các thế hệ sau thường không dám làm những điều trái với các chuẩn mực sống của gia đình, dòng họ khiến cho vong hồn tổ tiên phải tủi hổ (Đặng Nghiêm Vạn, 2002). Văn hóa thờ cúng tổ tiên chứa đựng rất nhiều ý nghĩa: nhớ ơn sinh thành của tổ tiên, tìm về cội nguồn (con người có tổ có tông), mong tổ tiên ở thế giới bên kia phù hộ độ trì, trợ giúp cho con cháu trên dương thế, v.v.. Văn hóa thờ cúng tổ tiên vẫn giữ nguyên giá trị và tiếp nối trong đời sống gia đình hiện đại (Lê Ngọc Văn, 2014).

Đời sống tinh thần là sợi dây gắn kết giữa các thành viên, tạo ra sự cố kết chặt chẽ trên cơ sở những niềm tin vào một thế giới linh thiêng mà ở đó, con người thường hướng tới cái thiện, yêu lao động và hoà hợp với cộng đồng, thiên nhiên. Các nghi lễ, tín ngưỡng trong gia đình bao gồm cả thờ cúng tổ tiên thường liên quan đến các hoạt động sản xuất nông nghiệp, nghề nghiệp gắn bó với môi trường sống và luôn tạo nên sự gắn gũi, thân thiện và linh thiêng. Tham gia các nghi lễ tín ngưỡng giúp cho mỗi con người gắn bó với nhau nhiều hơn, liên kết các cá nhân thành những gia đình lớn, dòng họ có mối quan hệ chặt chẽ, mật thiết trong đời sống hàng ngày.

Nếp sống trong mỗi gia đình, dòng họ có ý nghĩa đặc biệt quan trọng để duy trì các chuẩn mực sống của các cá nhân. Chuẩn mực đó dường như là những khuôn phép trong quá trình giáo dục, xã hội hoá những thế hệ tiếp nối của gia đình vừa gìn giữ được truyền thống, cũng đồng thời góp phần làm ổn định cộng đồng, xã hội.

Về đời sống tinh thần của gia đình người Việt ở nông thôn, một điểm nổi lên khá rõ là mối quan hệ về đời sống tinh thần có vai trò đặc biệt quan trọng, giúp cho các gia đình có sự cân bằng trong đời sống hàng ngày và từ những mối quan hệ về mặt tinh thần giữa các thành viên trong gia đình, dòng họ đã góp phần quan trọng làm cho xã hội được ổn định hơn, đời sống văn hóa sâu sắc hơn và bền chặt hơn (Piere Gourou, 2003).

Có lẽ từ những lý do trên, kể từ khi công cuộc đổi mới kinh tế - xã hội được nhà nước phát động năm 1986, vai trò của dòng họ dường như đang hồi sinh. Việc thờ cúng tổ tiên được khôi phục, phong trào xây đắp mồ mả, tu sửa từ

đường, biên soạn gia phả, tộc phả và tìm về cội nguồn... diễn ra sôi nổi.

Sự trở dậy trong liên kết giữa các dòng họ ở vùng nông thôn đang có những chiều hướng tích cực, là nguồn hỗ trợ hiệu quả cho cộng đồng nông thôn trong triển khai các hoạt động xây dựng nông thôn mới. Tuy nhiên, mối liên kết dòng họ cũng đang đặt ra những thách thức mới như hiện tượng “cán bộ họ ta” hay tạo ra phe cánh, bè nhóm trong hệ thống chính trị cơ sở ở một số địa phương, làm trở ngại cho quá trình xây dựng và phát triển nông thôn.

3. Vai trò giáo dục lối sống, định hướng nghề nghiệp và phát triển kinh tế của hộ gia đình

Trong phong trào xây dựng gia đình văn hoá, thôn xóm văn hoá hiện nay, vấn đề giáo dục trong gia đình có vai trò đặc biệt quan trọng. Để thực hiện được các tiêu chí của gia đình văn hoá, trước hết các gia đình phải tuân thủ những quy tắc, chuẩn mực mang tính truyền thống nhưng vẫn có giá trị trong đời sống xã hội hiện nay. Đó là những chuẩn mực trong các mối quan hệ giữa cha mẹ - con cái; ông bà- con cháu; giữa anh chị em trong gia đình, quan hệ giữa các gia đình trong dòng họ... Trong đó, những ứng xử được xem là truyền thống tốt đẹp như : giữ gìn tôn ti trật tự, con cháu không được hỗn láo với ông bà cha mẹ, anh chị em tôn trọng và biết giúp đỡ lẫn nhau, tôn trọng gìn giữ gia phong, khuyến khích làm việc tốt, việc nghĩa, ... Với những ứng xử thân thiện, lành mạnh và có định hướng giáo dục trong gia đình đã góp phần quan trọng giúp cho cộng đồng hạn chế và tránh được các hành vi gây mất đoàn kết, đối xử thiếu văn hoá đối với những người thân trong gia đình và trong cộng đồng.

Trong mối quan hệ gia đình, việc chăm sóc cha mẹ là trách nhiệm, nghĩa vụ của con cái. Đồng thời, cha mẹ cũng luôn có trách nhiệm đỡ đần, chỉ bảo cho con cháu trong giao tiếp, công việc hàng ngày để giáo dục con cháu biết cách ứng xử, giao tiếp với những người khác trong gia đình và cộng đồng, vừa giữ được nếp nhà, gia phong của dòng họ. Giáo dục đạo hiếu là nội dung rất được coi trọng trong giáo dục đạo đức của gia đình Việt Nam truyền thống. Đạo hiếu của con cháu đối với ông bà, cha mẹ nghiêng về việc giáo dục thái độ biết ơn đối với công sinh thành và dưỡng dục của cha mẹ, từ đó dẫn tới những ý thức về tình cảm gắn bó, trách nhiệm phụng dưỡng (Lê Ngọc Văn, 2012: tr.215-216).

Một trong những nội dung giáo dục quan trọng trong gia đình là giáo dục

ý thức, thói quen lao động. Ông bà, cha mẹ thường hướng dẫn con cháu ngay từ khi còn nhỏ thói quen cần cù lao động, ý thức làm việc với những bài học kinh nghiệm được truyền dạy qua các hoạt động sản xuất, sinh hoạt hàng ngày. Với đặc thù của vùng nông thôn, lao động chủ yếu phải dùng sức người, nên sự cần cù, chăm chỉ của người nông dân, ý thức tiết kiệm và yêu lao động đã góp phần xây dựng nên những giá trị, nhân cách cho các thế hệ con em trong gia đình. Giáo dục nghề nghiệp và ý thức tự lực lao động giúp thế hệ con em biết tận dụng những điều kiện, cơ hội ngay tại quê hương để phát triển sự nghiệp của cá nhân cũng như đóng góp hữu ích cho cộng đồng và xã hội. Điều này rất có ý nghĩa trong phát triển nông thôn hiện nay.

Trong bối cảnh xã hội có nhiều biến động như hiện nay, việc giữ gìn nề nếp, gia phong trong gia đình là rất quan trọng, từ cách thức giáo dục con cháu trong ứng xử, giao tiếp đến định hướng nghề nghiệp và tạo cơ hội cho con cháu có công ăn việc làm, có đóng góp cho gia đình và xã hội. Trong xu hướng phát triển kinh tế thị trường và hội nhập ở vùng nông thôn hiện nay, hiện tượng con cháu đối xử thô bạo, không chăm sóc, nuôi dưỡng cha mẹ già hay các hiện tượng xuống cấp về đạo đức xã hội của một bộ phận người cả ở khu vực đô thị và nông thôn đang diễn ra không ít. Nguyên nhân chính là một bộ phận các gia đình đang quay lưng lại với các giá trị truyền thống của gia đình, tiếp thu những yếu tố mới một cách vội vàng và tùy tiện. Điều này càng khẳng định vai trò của giáo dục trong gia đình rất có ý nghĩa trong việc bảo tồn giá trị văn hoá truyền thống nhưng đồng thời cũng góp phần quan trọng để giữ vững sự ổn định và phát triển ở khu vực nông thôn.

Sự định hướng nghề nghiệp từ trong gia đình có ý nghĩa đặc biệt quan trọng ở vùng nông thôn hiện nay. Bên cạnh những xu hướng phi nông, trọng thương thì tính chất trọng nông trong văn hóa làng xã ở nước ta vẫn còn khá đậm nét. Tư tưởng của người nông dân vẫn muốn định hướng cho con cháu tiếp tục duy trì nghề nông kết hợp với các hình thức sản xuất khác để ổn định đời sống gia đình vẫn còn khá phổ biến. Kinh tế nông thôn Việt Nam truyền thống thực chất vẫn là nền kinh tế tự cung tự cấp, lấy đơn vị hộ gia đình là cơ bản dựa vào các hình thức sản xuất nhỏ lẻ, manh mún. Do vậy, muốn phát triển nông thôn, chung quy lại vẫn phải chú trọng đến sản xuất nông nghiệp và coi trọng sự lựa chọn nghề nghiệp của mỗi cá nhân từ những định hướng nghề nghiệp của gia đình.

Có thể thấy, trong truyền thống, gia đình, dòng họ là một trong những trụ

cột quan trọng để phát triển đất nước. Gắn với sự phát triển của gia đình, dòng họ là bối cảnh nông thôn, bởi đây là địa bàn cư trú và phát triển chủ yếu của gia đình, dòng họ Việt Nam. Sống trong bối cảnh của nền văn hóa nông nghiệp, người dân nông thôn Việt Nam đã gắn kết với nhau thông qua mạng lưới gia đình, họ hàng, cộng đồng làng xã để đối phó được với những thiên tai, dịch bệnh, hỗ trợ nhau trong sản xuất. Do vậy, vai trò của gia đình, dòng họ vẫn có ý nghĩa đặc biệt quan trọng đối với đời sống của người nông dân. Các mối quan hệ trong gia đình, dòng họ vẫn được bảo lưu và gìn giữ qua nhiều thế hệ, gắn bó các thành viên trong cộng đồng ấy bởi những sợi dây tình thân, bởi cách ứng xử và những niềm tin tín ngưỡng của mỗi thành viên trong gia đình, dòng họ.

Trong bối cảnh hiện nay, gia đình và dòng họ vẫn duy trì và phát huy được vai trò của nó trong xây dựng và phát triển nông thôn như giúp đỡ, hỗ trợ nhau trong đời sống, sản xuất, là chỗ dựa tinh thần vững chắc và là cơ sở quan trọng trong giáo dục đạo đức, lối sống và sự hình thành nhân cách của các cá nhân. Mặc dù vậy, để thực sự phát huy được vai trò của gia đình và dòng họ, cần có những định hướng giá trị về gia đình và dòng họ làm cơ sở phổ biến, truyền thông rộng rãi trong cộng đồng để gia đình, dòng họ thực sự là tế bào quan trọng trong phát triển nông thôn nói riêng, đất nước Việt Nam trong bối cảnh hội nhập và phát triển hiện nay. ■

Chú thích

⁽¹⁾ Bài viết là kết quả nghiên cứu của đề tài khoa học cấp Nhà nước: *Nghiên cứu ảnh hưởng của phong tục tập quán đồng bào dân tộc thiểu số khu vực miền núi phía Bắc đến hiệu quả xây dựng nông thôn mới* thuộc chương trình KH&CN phục vụ xây dựng nông thôn mới.

Tài liệu trích dẫn

Đặng Nghiêm Vạn. 2002. “Hệ thống tôn giáo dân tộc: đạo thờ tổ tiên (dẫn chứng địa giới Hà Nội)”. Trong sách *Làng ở vùng châu thổ sông Hồng: vấn đề còn bỏ ngỏ*, Philippe Papin, Olivier Tessier (chủ biên). Nxb. Lao động Xã hội. Hà Nội.

Trịnh Duy Luân (chủ biên). 2008. *Gia đình nông thôn Việt Nam trong chuyển đổi*. Nxb. Lao động Xã hội. Hà Nội.

- Lê Ngọc Văn. 1991. “Cơ cấu, chức năng, quan hệ thân tộc của gia đình ở một xã nông thôn Bắc Bộ”. *Tap chí Xã hội học*, số 4.
- Lê Ngọc Văn. 2012. *Gia đình và biến đổi gia đình ở Việt Nam*. Nxb. Khoa học Xã hội. Hà Nội.
- Lê Ngọc Văn. 2014. *Hệ giá trị gia đình Việt Nam dưới góc nhìn xã hội học*. Báo cáo đề tài nghiên cứu cấp Bộ, Viện Nghiên cứu Gia đình và Giới.
- Mai Văn Hai, Ngô Thị Thanh Quý. 2012. *Vai trò của mạng lưới họ hàng lấy cá nhân làm trung tâm trong hoạt động kinh tế ở nông thôn Việt Nam hiện nay*. Bài tham gia hội thảo khoa học “Gia đình Việt Nam trong bối cảnh CNH-HĐH”.
- Piere Gourou (Bản dịch của Hội Khoa học lịch sử Việt Nam). 2003. *Người nông dân châu thổ Bắc Kỳ*. Nxb. Trẻ.
- Trần Văn Hà, Đặng Thị Hoa. 2009. “Ảnh hưởng của yếu tố xã hội và văn hóa đến cơ chế ứng phó với tình trạng khan hiếm lương thực của người Khơ mú”. *Tap chí Dân tộc học*, số 1&2.